

Faiq Ələkbərli

AMEA Fəlsəfə
Institutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

II Yazı

Ümumiyyətlə, milli ideoloq M.Ə.Rəsulzadə hesab edirdi ki, hər dilin bir milliyyəti, bir də beynəlmilliyəti vardır. Bu baxımdan da, milliyyət cəhəti hissiyyətə, beynəlmilliyət cəhəti isə fənniyyətə aiddir: "Bir millət özünə məxsus olan hissiyyətini ifadə etmək üçün mütləq öz ana dilində istədiyi qədər lüğətlər tapa bilər, bu şərtlə ki, bu hissələr milli və təbii olsun, əcnəbi bir təsirlə peyvənd olunmuş özgə hissələr olmasın. Halbuki elmi və fənni mənalara ifadə üçün ana dili lüğətləri kifayət etmir. Çünki elm və fənn bir millətin deyildir, millətlərindir. Çünki fənniyyət təbii deyil: sünidir ixtiradır! Sonradan icad olunan məfhumun bittəb ixtirai bir olmaq da icabatdandır. Dil milliyyət, din isə beynəlmilliyət təşkil edir. Biz türk olmaq hesabına dilimizin milliyyəti Türkcədir. Müsəlman olduğumuz üçün beynəlmilliyətimiz İslamdır".

M.Ə.Rəsulzadəyə görə dil cəmiyyətin, millətin əsas sütunlarından birincisi olub, hətta dini də üstələyir: "İnsanlar arasında cameiyyət vücuda gətirən iki mühüm amil vardır. Bunlardan biri din, digəri dildir. Məlum olduğu üzrə din müxtəlif dillərlə mütəkəllim və müxtəlif cinsdən olanları birləşdirirdi halda, dil ancaq bir növdən və bir cinsdən olan insanları birləşdirir... Əvət, dil təbiidir, ona görə əsildir, millətlə bərabər hasil olur. Dilsiz bir millət olmadığı kimi, millətsiz də bir dil olmaz. Dil bir milliyyətin yeganə rüknü deyildir. Bir millət vücuda gəlmək üçün dili ilə bərabər digər iştiraklı şeylər də vardır. Fəqət dil bunların ən mühümüdür. Dil milliyyət həyatının ən mütəkəmil bir şəklidir. Dil bir millətin ən qiymətli sərvəti, həyatının ən fəyyaz mənbəyini təşkil edir. Bir millət dildən yaxşı təmsil edən olmaz. Bugünkü milliyyət məfhumuna dillə bərabər din, tarix və ənənətdə daxildir. Qədimdə isə "dil" demək "millət" demək hökmündə idig". Rəsulzadəyə görə dil milyonlarla insanların, bir çox nəsilin müştərək vücuda gətirdikləri bir anlayışdır: "Dil qanlı və canlı, adətən üzvi və zihayət bir vüduddur. Dil millətin canıdır. Dil millətin məntiqi, ruhu və onun şəxsiyyəti-müştərəkəsidir. İstəyən bunun üçündür ki, bir dili öldürmək, bir milləti öldürmək deməkdir. Və yenə buna görədir ki, hər

bir təmsil həməni dili təzyiq etməklə başlar. Dil durduqca, millət də durar, öldümü, millət də canını bağışlar... O, dindən daha bir qüvvətli - ittihad və millətin ən doğru bir müməssili olduğu kimi, millətlərin yeganə vəsileyi-tərəqqisidir də. Millətləri maddədən etilə etdirmək, mədəni və mütərəqqi qılmaq üçün dinlərdən deyil, dillərdən istifadə edilir. Hətta dinin tərvihi üçün belə dile ehtiyac vardır".

Rəsulzadə dil məsələsinə biganə yanaşılmasının faciə ilə nəticələnmə biləcəyini istisna etmirdi. Ona görə bir millətin həyatında maddədən və mənəni bu qədər bir əhəmiyyə-

nin qrammatikası əsasında, ancaq Azərbaycan türkcəsinin də qayda-qanunları nəzərə alınmaqla ortaq türk dili keçilmişdi. Hətta, "Müsavət"ın ikinci qurultayda (1919) qəbul edilmiş proqramında da, Rəsulzadənin təklifi ilə ortaq Türk birliyindən və ortaq Türk dilindən çıxış edilmişdir: "O-xuma proqramında İstanbul

lam millətlərlə şərikli bir əlaqə, dini bir tarixə, müştərək bir yazıya, xülasə ortaq bir mədəniyyətə malikizg Bu şəriklik islamıyyətə daxil olan zərərli təsirlərdən bizi mütəzərrir etdiyi kimi, bu yolda olacaq islahat feyzlərindən də bizi nəsisbsiz qoymaz". Rəsulzadənin ilə millətin öncə fərqlərini və oxşarlıqlarını göstərir, daha son-

mənəvi məsələ sayaraq, onun siyasətə qarışmasının əleyhinə çıxış etmişdir. Onun fikrincə, məscidə daxil olan şəxs siyasəti, partiyani, ideyani unutmali və ancaq Allaha dua etməlidir. *Ümumiyyətlə, ruhənilər siyasətə məşğul olmalı və siyasi mübarizədə məscid bitərəf qalmalıdır. Dinin dövlətdən ayrı olması öz*

Bu məqalə Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucusu, ilk cümhurbaşkanı, milli ideoloq Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin anadan olmasının 140 illik yubileyinə ithaf olunur.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Azərbaycan cümhuriyyəti

əksini, Rəsulzadənin təklifi ilə partiyanın yeni proqramında da tapmışdı: "Hökumət din və məzhəblərdən heç birini digərlərindən üstün tutub, onu himayə və mühafizə edə bilməz".12 Milli istiqaldan sonra da, yeni Cümhuriyyət dövründə də din məsələsində dünyəvilik modelindən çıxış edən Rəsulzadə özünü islamçılara, xüsusilə onların siyasi təşkilatı olan "İttihadçılar"a tutaraq deyirdi: "Din və məscid öz müqəddəsliyini qoruyub saxlamaq istəyirsə, siyasətdən kənarda qalmalıdır. Ruhənilər siyasi ehtiraslar burulğanında sülh və anlaşmanın daşıyıcıları olaraq qalmalıdır".

Onun fikrincə, milliyyətin varlığının üçüncü əsası isə zamandır-müasirləşməkdir: "Zamanca da - biz texnikanın, elm və fənnin möcüzələr yaradan bir dövründəyiz. Türk və müsəlman qalaraq müstəqilən yaşamaq istərsək mütləq əsrimizdəki elmlər, fənnlər, hikmət və fəlsəfələrlə silahlanmalı, sözün bütün mənası ilə zamanə adamı olmalıyız". O sonda belə bir nəticəyə gəlir: "Demək ki, sağlam, mətin və oyanıq məfkurəli bir milliyyət vücuda gətirmək istərsək ki, zaman bunu tələb ediyor - mütləqə üç əsasla sarılmalıyız: türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək. İstəyən milliyyətimizin ictimai həyatının islahı üçün üzərinə dayandığımız üçayaqlı mədəniyyət!".

Millətin formalaşmasında Rəsulzadə tarixi şüur və adət-ənənələrin də mühüm rolunu da unutmurdu: "Milliyyət amillərindən birisi də tarix ilə adət və ənənədir. İləridə bir miknət və qüvvət tapa bilmək üçün millətlər həməni tarixlərindən istimdad edərler. Zəif düşükləri, əzilib, inqiraza tərəf çəkildikləri, hətta inqiraz bulub, hər bir iqtidar və qüvvətdən düşmüş olduqları zamanda belə keçmişin qüvvətli və parlaq dəmlərini xatirə salmaq istiqbal üçün bir ümid bəslələr. Keçmişini yaxşıcasına tədqiq etmiş olan millətlər daima mazinin ölüb torpaqlar altında çürümüş olan qəhrəmanlarından birer ideal modeli yapıb da, onu gələcəyin bir nümuneyi-həməni kəsdirirler".

tə malik olan dili biz Azərbaycan türkləri vaxtilə unutmaq üzrə idik. O, yazırdı: "Təməmlə farslaşdıqımız bir zamanlar vardı. Türk ədəbiyyatı bil-məzdik. Türkcə əvəmə məxsus bir dil ədd olunur, xəss farsı və ərəbi bilməsilə iftixar edərdi. Sonra Füzuli əleyhir-rəhmənin təsiri-fəyyazi təxtində yetişən bir çox azərbaycanlı türk şairləri bu təhlükəli nisyanın önünü aldılar, "yaman-yaxşı" bir ədəbiyyat vücuda gətirdilər". Ona görə dil daim iki mühüm cəbhəyə malik olmuşdu: "Biri danışıq dili, digəri də ədəbi yazı dilig Dili-mizi həqiqətən də millətimizin ruhu və onun vasitəyi-bəqası məqamında görmək istəyiriksə və onu cameiyyəti-milliyəmizdə ən mühüm bir ittihad və tərəqqi amili ədd edirsək, yazımız ilə danışıqımız arasında olan fərqi azaltmalıyız".

Osmanlı türkcəsi ilə müqayisədə Azərbaycan türkcəsinin ərəb-fars dillərinin təsirinə az qalması müddəası ilə sonuncunu müdafiə etməklə yanaşı, Rəsulzadə türk dilinin məhəlli şivələrinin inkişafına çox da meyil göstərmirdi. Məhz bunun nəticəsidir ki, Rəsulzadənin təşəbbüsü ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə natamam ali və ali məktəblərdə Türkiyə türkcəsi-

danışığının orta məktəblərdə keçilməsilə ali məktəblərdəki dərslərin ortaq ədəbi danışıq saydığı İstanbul türkcəsi ilə oxudulmasını istər".7 Beləliklə, o, vahid Türk dili, Türk tarixi, Türk ədəbiyyatı ilə bağlı nəzəri ideyalarının xeyli bir qismini Azərbaycan Cümhuriyyətində reallaşdırmışdır.

Rəsulzadənin fikrincə, milliyyətin ikinci əsası dindir, çünki din hər nə qədər dildən sonra gələn bir amil olsa da bəzi şərait daxilində ondan da təsirli qüvvət şəklinə ala bilər. O, yazırdı: "...Ümumi bir dil nə qədər dil əhlində ümumi bəzi xisətlər və ideallar tövlid ediyorsa, ümumi bir dinə malik olmaq dəxi o dərəcədə böyük bir təsir icra edə bilər. Müxtəlif din və məzhəblərə malik olan bir dil sahiblərinin "milliyyət" olaraq vahid mədəni bir kütlə vücuda gətirmələri müşkül olduğu halda, bir din və bir dillə malik olanlarca bu müşkülət mütəssəvir deyildir. Dil bir millətin əsliyyətini mühafizə edə bilər. Fəqət çox kərə də din bir millətin dilinin bağı qalmasına və bu münasibətilə milliyyət fikri və amalının inkişafına səbəb oluyor".8 O, daha sonra yazırdı ki, dinə müsəlmaniz. Müsəlman olduğumuz üçün də biz türklər beynəlmilliyəti-islamıyyətə daxiliz: "Bütün İsl-

ra onların hansı anlamda uzlaşa biləcəyini, ya da bilməyəcəyini ortaya qoyurdu.

Məhəmməd Əmin millətin formalaşmasında İslam dininə mühüm yer verməklə yanaşı, dəfələrlə bildirmişdir ki, millətlə din arasındakı fərqlər nəzərə alınmalıdır: "Bizdə daima din ilə milliyyəti qarışdırıyolar. Sağlı-saqqalı qaimlərimiz, başı şapkalı intellidentlərimizdən soruşsanız sən hansı millətdənsən? - deyər ki, müsəlman dinindən. Bu sualın çox az əşidilən səhih cavabını mən böyük bir məmnuniyyətlə, hüzürlə müftəxir olduğum, rus-müsəlman qız məktəblərinin imtahan məclisində eşitdim. Bir qızdan soruşdular ki, sən hansı millətdənsən? - türkmədedi. Nə dindənsən - deyincə müsəlmanam cavabını verdi. İmtahanlar qurtardı. Ürəklərimiz qürur və sürur ilə dolmuş idi. Artıq biz də istiqbalın əmin ola bilərik. Çünki milli işlərimiz doğru yolunu tapır. Əvət, doğru yol. Millətlər ailələrdən təşkil edilir. Ailələrin fərdi qiymətləri sıfır olursa, onların məcmui olan millətlərin qiyməti-məcmui də sıfırdır".

Ən əsası odur ki, hələ milli istiqaldan öncə, "Müsavət"ın 1-ci qurultayındakı çıxışında (1917) Rəsulzadə dünyəvi dövlətin tərəfdarı kimi dini